

МІНІСТЭРСТВА АДУКАЦЫІ
РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

УСТАНОВА АДУКАЦЫІ
“МАЗЫРСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ПЕДАГАГІЧНЫ
ЎНІВЕРСІТЭТ ІМЯ І.П. ШАМЯКІНА”

**ПЕДАГАГІЧАЯ ЗНАЧНАСЦЬ
МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ
Ў ДУХОЎНА-МАРАЛЬНЫМ
ВЫХАВАННІ ШКОЛЬНІКАЎ**

*НАВУКОВЫЯ ПРАЦЫ ВЫКЛАДЧЫКАЎ КАФЕДРЫ БЕЛАРУСКАГА
МОВАЗНАЎСТВА, КАФЕДРЫ ЛІТАРАТУРЫ*

**МАЗЫР
2015**

Складальнікі:

**Л. А. Марцінкевіч, заг. бібліятэкай,
Н. І. Гуд, бібліёграф II кат., В. В. Палтаран, бібліёграф,
М. В. Шмарлоўская, бібліятэкар, А. А. Грыцанок, бібліятэкар**

У зборніку навуковых прац раскрыта значэнне мастацкай літаратуры ў духоўна-маральным выхаванні школьнікаў. Матэрыялы могуць быць выкарыстаны пры арганізацыі факультатывных заняткаў, пры выкладанні дысцыплін па выбару студэнтаў і дысцыплін універсітэцкага кампанента.

ПРАДМОВА

Праблема каштоўнасных арыенціраў грамадства заўсёды з'яўляецца актуальнай, хвалюе многіх філосафаў, вучоных, пісьменнікаў, мастакоў. На яе фарміраванне значны ўплыў аказвае як час, так і само грамадства з яго запытамі і патрабаваннямі. Шкала каштоўнасцей чалавека – гэта “стрыжань” яго асобы, тая аснова, якая дапамагае ўбачыць нам саміх сябе. Безумоўна, з цягам часу сістэма каштоўнасцей мяняецца: тое, што было важна ўчора, сёння страчвае значэнне. Аднак застаюцца вечныя паняцці – любоў да Радзімы, сяброўства, каханне, сям'я. Разам з тым, змена пакаленняў, як правіла, цягне за сабой хоць бы нейкія нюансы, удакладненні ў маральна-духоўныя арыенціры сваіх папярэднікаў.

Літаратуры даступна прамое адлюстраванне працэсаў духоўнага жыцця ў яго сувязях з акаляючай рэчаіснасцю. Пры гэтым у літаратурных творах шырока і шматпланавая ўзнаўляецца быццё як асобных людзей, так і цэлых грамадскіх груп. Ні адзін з відаў мастацтва не валодае здольнасцю такога шырокага і шматпланавага ахопу жыццёвых з'яў.

Самая важная задача і магчымасць літаратуры як прадмета – спрыяць духоўнаму выхаванню. Варта адзначыць, што праз вывучэнне мастацкіх твораў сапраўды адбываецца маральнае выхаванне асобы.

Увогуле духоўны патэнцыял літаратуры – неаб'ёмны. Гэта і гістарычная тэма, тэма Сярэднявечча, дзейнасць асветнікаў Е.Полацкай і Ф.Скарыны, тэма Радзімы, кахання, існавання і прызначэння на Зямлі, тэма прыроды. Спрыяе выхаванню абмеркаванне вечных праблем – адносін бацькоў і дзяцей, адносін да іншых, да самога сябе. Гэта магчымасць зазірнуць у свой унутраны свет, пазнаваць жыццё, вучыцца жыць, будаваць адносіны, будаваць сябе. У літаратуры – усё жыццё, увесь люд з яго побытам і традыцыямі, з павер'ямі і звычкамі, з культурай і мовай, якая з'яўляецца самай дарагой нацыянальнай спадчынай.

Зборнік навуковых прац прыцягне ўвагу тых, хто цікавіцца агульнымі праблемамі мастацкай літаратуры і спецыфікі выкладання літаратуры ў агульнаадукацыйнай школе і ВНУ.

ВОБРАЗ РАДЗІМЫ І ЯГО МАСТАЦКАЕ ЎВАСАБЛЕННЕ У ПАЭЗІІ МАКСІМА ТАНКА

Сузько А. У.
(УА МДПУ імя І. П. Шамякіна,
Мазыр, Беларусь)

У сучаснай літаратурна-мастацкай сітуацыі патрыятычная лірыка ўсё часцей саступае месца больш прыватным, інтымным, медытатыўным відам паэтычнага самавыяўлення. Але вобраз радзімы, бацькоўскай зямлі, родных мясцін прысутнічае ў творчасці бадай што ўсіх мастакоў слова. Звязана такая асаблівасць літаратуры з архетыповым характарам вобраза Радзімы, з яго ўніверсальнай, культуралагічнай прыродай.

Патрыятычная лірыка Максіма Танка пазбаўлена пафаснасці, палемічнасці, публіцыстычных інтанацый. Яна пранікнёна-спавядальная, пафіласофску ўскладненая, метафарычная. Адзначаныя ўласцівасці мастацкага стылю паэта вынікаюць з аўтарскай тэндэнцыі да паэтызацыі, лірычнай сакралізацыі першаасноў нацыянальнага быцця, дзе вобраз зямлі, бацькоўскага краю становіцца ідэйна-эстэтычнай дамінантай.

Радзіма ў мастацкім свеце М. Танка даволі часта атаясамліваецца са святыняй, да прамаўлення імя якой лірычны герой праходзіць праз своеасаблівы падрыхтоўчы абрад духоўнага і фізічнага ачышчэння:

Перад тым як вымавіць тваё Імя, Радзіма,

Я, быццам джангарчы,

калі збіраецца спяваць,

Свой рот крынічнаю вадою палашчу,

Як сейбіт, выйшаўшы з сяўнёю поўнай,

Я кланяюся полю, хмарам, сонцу,

Як воін перад невядомым лёсам,

Я апранаю чыстую кашулю [1, с. 188].

Выкарыстанне паэтам культурных вобразаў іншых народаў, у прыватнасці вобраза джангарчы - калмыцкага народнага спевака-музыкі, падпарадкавана ідэі паэтычнага ўшанавання роднай зямлі. Паважлівае, далікатнае стаўленне да спеваў тлумачыцца велічнасцю, значнасцю ролі музыкі і яго справы ў народнай культуры, наданнем мастаку, творцу народнай свядомасцю дэміургічных характарыстык. Сейбіт перад адказнай справай прасіў прыроду паспрыяць добраму ўраджаю, бо разумеў яго боскую сутнасць. Воін, усведамляючы, што чарговае змаганне з ворагам можа стаць апошнім (а значыць адбудзецца сустрэча са смерцю), апранаў чыстую белую кашулю. Такім чынам, у мастацкай канцэпцыі жыцця М. Танка сустрэча з радзімай асацыіруецца не толькі з радасцю, урачыстасцю, але і з духоўным адраджэннем, ачышчэннем.

Для лірычнага героя М. Танка радзіма - неад'емны кампанент шчасця, гармоніі з навакольным светам, самім сабой, паказчык адчування паўнаты жыцця. Так, шчасце, на яго думку, складаецца з "... солі, // З хлеба, сабранага ў полі, // З поту, дарожнага пылу, // З роднага небасхілу." [1, с. 107]. Дамінантныя ў ідэйна-мастацкім плане вобразы - соль, хлеб, пот, дарожны пыл, родны небасхіл, дружба, песня - ствараюць разгорнутую метафару, якая раскрывае сэнс і сутнасць чалавечага жыцця. Верш, пабудаваны паводле прынцыпу паэтычнай градацыі, падкрэслівае асноватворнасць патрыятычнага кампанента для мастацкай карціны свету М. Танка.

У лірычнага героя М. Танка настолькі абвостранае адчуванне сваёй сувязі з роднай зямлёй, што ўсе, нават самыя дробныя ландшафтныя і пейзажныя атрыбуты заповітнага краю набываюць вызначальную ролю, становяцца маркерамі яго грамадзянскай свядомасці Таму вобраз роднага небасхілу з'яўляецца важным кампанентам танкаўскага светаразумеання, гарманічнай карціны нацыянальнага быцця. Невыпадкова ў вершы "Слухай, Харон-перавозчык..." гучыць пранікнёная просьба лірычнага героя да злавеснага перавозчыка з царства жывых у царства мёртвых:

Слухай, Харон-перавозчык,
З дарамі я не паскуплюся,
Толью далёка за Сцікс не вязі ты,
Прашу цябе ў скрусе.
Чуць хачу пеўняў сваіх валачобнікаў
Ранкам пагодным,
Бачыць хоць дым, што ўздымаецца ў неба
Над берагам родным [1, с. 281].

Усё ў гэтым вершы падпарадкавана адной асноватворнай ідэі: сувязь чалавека і радзімы настолькі моцная, кроўная, што іх пасмяротнае расстанне - самае страшнае пакаранне, што можа чакаць сапраўднага патрыёта. Практычна верш уяўляе сабой творчае пераасэнсаванне рэмінісцэнцыі з паэмы Гамера "Адысея". Гамераўскі герой Адысей, седзячы на беразе вострава чараўніцы Цырцэі, прагнуў убачыць хоць бы дым, што ўздымаецца ў неба над родным востравам Ітака. М. Танк пашырае семантыку пачуцця настальгіі антычнага героя спрадвечна беларускімі культуралагічнымі рэаліямі - вобразам валачобнікаў, што, паводле народных традыцый, на свята Вялікадня хадзілі ад хаты да хаты, збіраючы пачастункі, жадаючы гаспадарам дабрабыту і вялікага ўраджаю.

Смерцю, стратай зроку, слыху, голасу (бясспрэчна, у метафарычным сэнсе) пагражае лірычнаму герою страта Радзімы:

Аслепшы,
Яшчэ можна з кульбакай
Дарогу дадому знайсці.
Аглухшы,
Яшчэ будзе чуць

Скрып дзвярэй сваёй хаты.
Анямеўшы,
З сябрамі бяседу вясці
Ва ўспамінах.
Толькі страціўшы Радзіму,
Будзеш, як камень,
Сляпы, і глухі, і нямы [1, с. 216].

Паводле народных павер'яў, у камяні ператвараліся “грэшнікі, якія працавалі ў тыя дні, калі адзначаюцца вялікія царкоўныя святы” [2, с. 81]. Такім чынам, здрада радзіме, яе забыццё - найвялікшы грэх, за які, паводле танкаўскай канцэпцыі жыцця, чалавека чакае жорсткае пакаранне.

Прыярытэт патрыятычнага пачатку ў лірыцы М. Танка бясспрэчны. Так, у вершы “Заўсёды можна знайсці...” паэт праз традыцыйныя для яго мастацкага стылю пералічэнні важных паняццяў і прадметаў чалавечага жыцця канцэнтруе ўвагу на самым сутнасным. Сродкам праяўлення неаб'якавасці чалавека, яго грамадскай і чалавечай сутнасці выступае слова. Яно можа валодаць гаючымі ўласцівасцямі, а можа забіваць. Калі мову замінае - чалавека карае Бог альбо ён становіцца ахвярай страшнай хваробы: “Заўсёды можна знайсці // Нейкія словы пры развітанні // З юнацтвам, каханнем, // З усходам і захадам сонца, // З адлятаючым выраем, // З ападаючай лістотай. // З дажджом і снегам, // З прыдарожнымі студнямі, // З начлежным гасцінным цяплом, // З сяброўскай бяседай і чаркай... // І толькі не знойдзеш іх // Пры развітанні з Радзімай” [1, с. 267]. Сапраўды, немагчыма падабраць словы, знайсці патрэбныя, самыя ёмістыя, каб выразіць боль чалавека, які назаўсёды пакідае родную зямлю.

Беларуская зямля не вылучаецца ніякімі экзатычнымі краявідамі, усё ў ёй сціпла, лаканічна. Гістарычны лёс яе быў цяжкім, а часам нават і трагічным. Аднак патрыятычнае пачуццё настолькі завалодвае лірычным героем М. Танка, што растлумачыць прычыну гэтай прывязанасці да роднай зямлі проста немагчыма (“Гэтая зямля - нічым не прыкметная...”):

І нікому не зразумець –
Чаму, развітваючыся,
Кожны з нас бярэ з сабой
Жменю гэтай зямлі [1, с. 197].

У. Коваль адзначаў: “Вялікая магічная сіла, па народных павер'ях, утрымліваецца ў роднай зямлі. Таму раней людзі, адпраўляючыся ў чужыя краі, бралі з сабою (насыпалі у анучку) жменьку бацькоўскай зямлі” [2, с. 74]. М. Танк - чалавек з надзвычай абвостраным сумленнем. Таму ў яго духоўным свеце пастаяннай з'яўляецца тэма вяртання да вытокаў. Няхай у вобразе блуднага сына, які, павандраваўшы па свеце, зведаў многа гора, але лірычны герой М. Танка ўсё ж вяртаецца туды, дзе ён пачаўся як чалавек. Адным з самых пранікнёных у гэтым плане ўяўляецца класічны танкаўскі верлібр “Парог, вычасаны з успамінаў...”. Верш трымаецца на ўмоўна-асацыятыўнай

вобразнасці. Вось, што адзначала адносна майстэрства М. Танка ў сферы метафарычнага асэнсавання рэчаіснасці Н. Кузьміч: “Тут - натуральнасць і глыбіня выяўлення з’яў жыцця, яны ўзбуйняюцца і абагульняюцца метафарай. Яна, дарэчы, асацыятыўная, у яе арбіце тонкія і выразныя штрыхі і адценні, што ўзбагачаюць аб’ём паэтычнага радка, узмацняюць яго ўспрыманне і гучанне” [3, с. 103]. Так, абстрактнаму паняццю “ўспаміны” надаецца рэчыўная і пластычная канкрэтыка. З успамінаў, як з дрэва, можна вычасаць парог роднай хаты; гэта значыць, што памяць лірычнага героя настолькі ўчэпістая, што “занатавала” бацькоўскую хату ў самых маленькіх падрабязнасцях. Вычасаны з успамінаў парог набывае канкрэтныя контуры, абрысы. Скрып паржавелых завесаў параўноўваецца з песняй цвыркуна, адвечнага жыхара сялянскіх хат, крыніцы казачнай творчасці маці. Праз вобраз вокнаў, зашклёных зусім не шклом, а вачамі блізкіх, па-мастацку перадаецца атмасфера спрадвечнага чакання бацькамі дзяцей. Вобраз хаты таксама падпарадкаваны законам мастацкага мыслення М. Танка. Хата пакрытая зусім не будаўнічымі матэрыяламі, а крыламі ластавак. Ластаўкі - спрадвечныя спадарожнікі чалавечага жылля. Аднак тут бачыцца і больш глыбокі, філасофскі сэнс. Дах хаты ў разрэзе нагадвае птушыныя крылы, а сама хата без даху нагадвае пустое, занядбанае дзецьмі (птушанятамі) гняздо. Кожны сінтаксічна аформлены перыяд заканчваецца аднолькавай фразай - астаўся за мной (ці асталіся, асталася ў залежнасці ад граматычнай формы). Нібыта спрацоўвае прынцып рэха, які нагадвае лірычнаму герою верша пра страчаныя духоўныя скарбы, што засталіся за ім. Пра неабходнасць вяртання да самога сябе, да вытокаў сведчыць і рытарычнае пытанне, зададзенае лірычным героем ці то сваім уяўным апанентам ці самому сабе:

Як жа мне не азірнуцца назад,

Нават калі б я застыў

Слупом солі? [1, с. 154].

Вобраз слупа солі запазычаны М. Танкам з біблейскай легенды пра боскае пакаранне гарадоў Садома і Гаморы. У слуп солі ператварылася жонка Лота, якая азірнулася на родны горад, нягледзячы на папярэджанне Бога. Аднак лірычны герой М. Танка, усведамляючы жорсткасць пакарання, не можа не азірнуцца, бо прыцягненне роднай зямлі і пачуццё віны перад бацькамі непераадольныя. Сапраўды, “чалавек памірае духоўна, калі страчвае цяпло бацькоўскай хаты, матчыну любоў” [4, с. 534].

Такім чынам, радзіма для лірычнага героя паэта - неад’емны кампанент светабудовы, сутнасць і сэнс жыцця. Вартасць чалавека, яго духоўна-маральны статус вымяраецца ў мастацкай канцэпцыі жыцця М. Танка значнасцю для яго патрыятычных прыярытэтаў.

Літаратура

1. Танк, М. Выбранае : Вершы / М. Танк ; прадм. В. Зуенка. — Мінск : Маст. літ., 1993. — 335 с.

2. Коваль, У. Народныя ўяўленні, павер' і і прыкметы : даведнік па ўсходнеславянскай міфалогіі / У. Коваль. — Гомель : Бел. агенцтва навукова-тэхн. і дзелавой інфармацыі, 1995. — 180 с.
3. Кузьміч, Н. Заўважаныя памылкі, або ў райскім садзе паэзіі / Н. Кузьміч // Першацвет. — 1997. — № 12. — С. 102—104.
4. Морозов, И. Основы культурологии. Архетипы культуры / И. Морозов. — Минск : «ТетраСистемс», 2001. — 608 с.

ДУХОЎНА-МАРАЛЬНЫ ЗМЕСТ ПРЫКАЗАК І ПРЫМАВАК У ТВОРЧЫМ ВЫЯЎЛЕННІ М. ТАНКА І А. ВЯРЦІНСКАГА

Сузько А. У.
(УА МДПУ імя І. П. Шамякіна,
Мазыр, Беларусь)

Беларуская інтэлектуальна-філасофская лірыка XX стагоддзя, прадстаўленая паэтычнымі набыткамі М. Танка, У. Караткевіча, А. Вярцінскага, А. Разанава і іншых, творча запазычвала мастацкую вобразнасць, лаканічную і змястоўную форму ў вуснай народнай творчасці. Падобная з'ява не з'яўляецца паказчыкам кансерватыўнасці айчыннага паэтычнага слова, а хутчэй тэндэнцыяй да пераасэнсавання традыцыйнага, увядзення яго ў новыя культурна-храналагічныя рамкі. Дзякуючы такой неардынарнай інтэрпрэтацыі фальклорныя жанры, вобразы, матывы набываюць новую семантыку, вечную актуальнасць і запатрабаванасць.

Адным з самых ёмістых увасабленняў народнага рацыянальнага пачатку з'яўляюцца прыказкі і прымаўкі. Невыпадкова І. І. Насовіч называў іх практычнай філасофіяй народа. Паэзія М. Танка і А. Вярцінскага, нягледзячы на яе моцны кніжна-культуралагічны характар, надзвычай цесна звязана з плынню нацыянальнага, а дакладней, народнага быцця. Таму сканцэнтраваныя ў трапных выслоўях народныя дасціпнасць і мудрасць арганічна ўплятаюцца ў мастацка-філасофскія развагі названых аўтараў, становяцца неад'емнымі элементамі іх мастацкага мыслення.

Так, праз усю паэтычную спадчыну М. Танка праходзіць думка аб недастатковай запатрабаванасці ў нашым грамадстве народных талентаў, самабытных філосафаў. Увогуле думка пра дарэмна змарнаваны духоўна-інтэлектуальны патэнцыял беларускага этнасу сімптаматычна ўласціва беларускай літаратуры (згадаем Я. Коласа з яго паэмай “Сымон-музыка”, Я. Брыля з яго аповесцю “Ніжнія Байдуны” і інш.). М. Танк у вершы “Пра філосафаў” згадвае ўрокі мудрасці, дадзеныя яму яго землякамі і роднымі. Разам з тым, паэт раскрывае таямніцы нараджэння народных афарыстычна-павучальных выслоўяў, якія маюць цесную сувязь з быццёва-працоўнай сферай беларусаў. У дасціпных народных павучаннях, накшталт “з пустога

не нальеш”, “лепей жменя дружбы, як бочка золата”, “не кідай хлеб, каб ён цябе не кінуў”, “калі хочаш некаму зрабіць зло, зрабі дабро”, утрымліваецца не толькі комплекс абсалютных маральна-этычных, духоўных каштоўнасцей этнасу, але і сутнасныя ідэйныя дамінанты вызначальных філасофскіх плыняў. Таму і звяртаецца з горкім пытаннем да самога сябе і сваіх суайчыннікаў лірычны герой М. Танка: “...Чаму, // Вывучаючы філасофію, // Мы забылі гэтых // І многіх іншых // Сваіх выдатных // Філософаў” [4, т. 5, с. 257].

Прыказкі і прымаўкі ўводзяцца ў кантэкст паэтычнай танкаўскай філасофіі не толькі з мэтай ушанавання народных талентаў, паказу глыбіні іх мыслення і значнасці жыццёвага шляху, але і для творчых імправізацый, пошуку новых асацыяцый і значэнняў. М. Арочка адзначае: “У аснову паэтычнай задумы паэт умее пакласці часам нечаканае пераасэнсаванне прызвычаенага – і тады народнае выслоўе, спаконвечная мудрасць засвеціцца новым актуальным сэнсам” [1, с. 241].

Так, прымаўка “добры з ваўка музыка” з’яўляецца пунктам адліку, асновай для танкаўскіх разваг пра вызначальнасць і значнасць для чалавечага супольніцтва такіх каштоўнасцей, як павага да смерці, сумленне, спагада, радзіма. Прычым, верш пабудаваны паводле прынцыпа абвяржэння папярэдне выказанага тэзіса. Па аналогіі з сінтаксічнымі і граматычнымі адметнасцямі будовы народнага выслоўя паэт стварае свае сілагізмы, якія пачынаюцца анафарай “добры”. Падобнае выкарыстанне паўтораў садзейнічае актывізацыі пазнаваўчых матывацый чытача, прымушае задумацца над прамым і пераносным значэннямі слова “добры”. Ужо тут праяўляецца парадаксальнасць мастацкага мыслення М. Танка, у адпаведнасці з законам і якога кожная з’ява, прадмет набываюць нечаканыя, новыя значэнні. Невыпадкова ў канец верша вынесены наступны тэзіс: “Добры агонь на чужыне, // Толькі грызе вочы дым” [4, т. 4, с. 123]. Радзіма для М. Танка і яго лірычнага героя з’яўляецца першаснай, лёсавызначальнай каштоўнасцю. Таму як бы цёпла і ўтульна ў фізічных адносінах не было на чужыне, душа плача па страчанай бацькаўшчыне.

Нечаканую, арыгінальную трактоўку атрымлівае ў мастацкім свеце М. Танка прыказка, якая падкрэслівае адасобленасць чалавека ад грамадства, яго абьякавасць, нежаданне жыць аднымі клопатамі з іншымі людзьмі: мая хата з краю – нічога не знаю. У кантэксце танкаўскага верша вобраз хаты з краю семантычна звязаны не з паняццем “абочына”, а з паняццем “перадавая”. Лірычны герой верша, як салдат на перадавой, першым прымае на сябе ўдар вятроў, якія збіліся з дарогі, “хмар снежных і дажджлівых” [4, т. 4, с. 151]. Падобная альтэрнатыва прымушае лірычнага героя дзейнічаць. Таму ў яго “ўсе дні – клапатлівыя, // Усе ночы – бяссонныя, // Усе лавы – занятыя, // І ніколі не гуляюць, // Ні хвіліны не святкуюць // Ні печ, ні качарэжнік, // Ні міскі, ні лыжкі, // Ні конаўкі, ні цымбалы” [4, т. 4, с. 151]. Невыпадкова паэт адрывае ад прыказкі першую шматзначную яе частку. Гэта дае яму

магчымасць для шматлікіх імправізацый, для выяўлення душэўнай высакароднасці і шчодрасці лірычнага героя, тыповага прадстаўніка беларускага этнасу.

Беларускія гасціннасць, шчодрасць, талерантнасць апяваюцца М. Танкам і ў вершы “Кажуць-баюць”. Статус добрых гаспадароў надаецца ў беларускіх вёсках дзякуючы ўменню прыняць гасцей. Традыцыі народнага інтэр’еру прадугледжваюць размяшчэнне стала бліжэй да самага свяшчэннага месца хаты – чырвонага кута: “... Не вугламі, // А застоллем і гасцямі // Хата на людзях красна. // І таму на ганаровым // Месцы ставім стол хваёвы // Для бяседы і віна...” [4, т. 5, с. 312]. Як бачым, прыказка надзвычай арганічна “прыжылася” ў ідэйна-мастацкім малюнку верша і падкрэслівае не толькі добразычлівасць і хлебасольнасць вяскоўцаў, але і дапамагае выявіць кампаненты адметнасці народнага светаразумення.

Прыказкі і прымаўкі валодаюць, як вядома, дыдактычнымі характарыстыкамі, яны арыентаваны на ўважлівага суразмоўцу, апанента, рэцыпіента. Дыялагічнасцю, палемічнасцю пазначаны і вершы М. Танка, якія з’яўляюцца вольнымі трактоўкамі народных афарызмаў (“Кажуць-баюць”, “Кажуць...” і інш.).

Своеасаблівая палеміка М. Танка з катэгарычнымі народнымі выказваннямі раскрываецца ў вершы “Кажуць...”. Калі прыказкі – увасабленні народнага розуму, мудрасці, назіральнасці, практычнага вопыту, то, на думку лірычнага героя верша, кожны чалавек, дзякуючы сваёй дапытлівасці і цікаўнасці, жадае праверыць іх правамоцнасць і справядлівасць на сваім уласным вопыце: “Кажуць: // “Цішэй едзеш – далей будзеш”. // Мо праверыць? // “А за кукіш круп не купіш”. // А я думаў? // “Праўда любя, хоць і груба”. // Ці заўсёды? // “Папрацуеш – смак пачуеш”. // Мо і праўда? // Кажуць: “Смерць вянчае славай”. // Пачакаю?” [4, т. 4, с. 249]. Лірычны герой М. Танка – чалавек, які мысліць, ацэньвае ўсё ў жыцці з дапамогай практычнага розуму. Яго неабыхавасць, апантанасць пытаннямі гарманічнага светаўладкавання выяўляецца ў вершы праз рытарычныя пытанні, якія не столькі абвяргаюць, колькі сцвярджаюць прыярытэтнасць народнага светапогляду і светаразумення.

Народная мудрасць, заключаная ў прыказках і прымаўках, на думку М. Танка, ніколі не страціць сваёй актуальнасці. А няўважлівае стаўленне да комплексу народных маральна-этычных, духоўных, практычных законаў і рэкамендацый, выпрацаваных на працягу тысячагоддзяў чалавечай гісторыі, абарочваецца драмамі і трагедыямі. Так, у вершы “Сем раз адмер...” сцвярджаецца грунтоўнасць і быццёвая значнасць народнага выслоўя пра шкоднасць паспешлівасці і легкадумнасці ў вырашэнні жыццёва важных спраў. Гэтым правілам кіраваліся ў жыцці продкі, будуючы хату, ставячы печ. Але няўдзячныя нашчадкі аслухаліся бацькоўскіх заветаў.

І як вынік – “чорны саван тарфянікаў перагарэлых”, “труна паўночным рэкам”, “жалобны ветразь у будучыню...” [4, т. 6, с. 73–74].

Усведамляючы быццёвую значнасць народнай філасофіі, паэт падключае прыказкі і прымаўкі да рэальнай жыцця канкрэтнага чалавека, дзе нават абсалютныя маральна-этычныя і духоўныя крытэрыі здаюцца бездапаможнымі: “Той, хто сказаў, // Што жыццё пражыць – // Не поле перайсці, // Відаць, ніколі // Не пераходзіў // Поля замінаванага” [4, т. 5, с. 221]. У дадзеным выпадку паэт нібы гуляе з сэнсамі прыказкі, з яе славамі кампанентамі. Жыццё пражыць, сапраўды, не значыць па прамой, без усялякіх перашкод, перасячы поле. Але для таго, хто пераходзіў праз мінулае поле, адзін крок здаваўся пераходам праз цэлае поле, а імгненне – вечнасцю. Калі чалавекам кіруе страх, час спрасоўваецца, кандэнсуецца ў адно маленькае імгненне. Такім чынам, народны афарызм дае штуршок для мастацка-філасофскіх разваг паэта пра змястоўнасць чалавечага жыцця. Тэмамі для прыказак і прымавак не заўсёды становяцца сур’ёзныя пытанні чалавечага быцця. Так, і М. Танк часам у мастацкім перасэнсаванні традыцыйнага зместу прыказак і прымавак выкарыстоўвае магчымасці камічнага адлюстравання жыцця. У вершы “Стары закон” паэт спрабуе абыграць семантыку прыказкі “Недасол – на сталі, перасол – на спіне”. Паводле народных прыкмет, ежу перасольваюць закаханыя: “Прызнаюся: не раз, // Знарок, сам перасольваў // Тваю зацірку, // Каб мець за што, // Хоць пацалункамі, // А дапачы табе” [4, т. 6, с. 186].

Калі танкаўскі дыдактызм заключаецца ў падтэксе яго твораў, то павучальнасць паэзіі А. Вярцінскага відавочная. Невыпадкова В. Русілка назвала свой артыкул, прысвечаны аналізу яго паэтычных набыткаў, “Вучыць чалавечнасці”. Даследчыца мяркуе: “Творы А. Вярцінскага, як правіла, свядома зарыентаваны на дыдактызм, перакананне. Паэт не стамляецца вучыць чалавечнасці, патрабаваць высокамаральнага і сумленнага стаўлення да жыцця, выкарыстоўваючы напрацаваны тысячагоддзямі духоўны вопыт біблейскіх прытчаў, старажытных міфаў і філасофскіх канцэпцый, архетыпы і мастацкія сімвалы фальклору і літаратуры. А. Вярцінскі надзвычай чуйны да сутнаснага, умее ўзняць дэталі альбо канкрэтны характар да ўзроўню агульначалавечых сэнсавобразаў, сфармуляваць думку ў скандэнсавана змястоўнай форме афарызму ці, наадварот, трапіна раскрыць алагізм сітуацыі, разбудзіць разумовую актыўнасць чытача, падключыць яго да працэсу творчасці” [3, с. 259].

Даволі часта дыдактычны сэнс вершаў А. Вярцінскага раскрываецца праз сатырычнае выяўленне адмоўных праяў чалавечага быцця. Так, у вершы з відавочнай прыказкава-этымалагічнай назвай “Пра воўка памоўка...” паказваецца сутнасць такой небяспечнай сацыяльнай з’явы, як прыстасавальніцтва, хамелеоншчына. Праз умоўна-казачны вобраз ваўка-пярэваратня падкрэсліваецца драпежная сутнасць падобнага тыпа: “Ай ды воўча! Ай ды ён! // Ды ён жа двойчы хамелеон! Там, дзе авечкі, – у шкуры авечай. // Там, дзе чалавекі, – у чалавечай...” [2, с. 22]. Такім чынам, верш А. Вярцінскага, пабудаваны на аснове паэтыкі прыказкі, папярэджвае сучаснае

грамадства аб тым, што ў натоўпе часам немагчыма пазнаць драпежніка, які шукае ахвяру, шукае зручнага моманту, няўважлівасці, адсутнасці пільнасці, каб здзейсніць злачынства.

У мастацкай сістэме А. Вярцінскага прыказкі і прымаўкі выступаюць і ў ролі эпіграфаў, якія акрэсліваюць ідэйна-мастацкі змест верша. Сатыра А. Вярцінскага ў вершы “Няма дурных” накіравана супраць мяшчанскай, спажывецкай псіхалогіі, ускладненай кар’ерызмам. Паэт арганічна падключае да сваіх разваг прыказкі і прымаўкі “дурны, дурны, а шкварку любіць”, “ласы на чужыя каўбасы”, “за кукіш круп не купіш”.

Своеасабліваю быццёна-анталагічную інтэрпрэтацыю набываюць афарыстычныя народныя выслоўі ў цыкле вершаў А. Вярцінскага “Лясныя прымаўкі”. Паэт шчодро карыстаецца тут магчымасцямі аўталагічнага пісьма, калі мастацкая метафарызацыя змяняецца амаль даслоўным разуменнем і выяўленнем сэнсу прымаўкі. Прычым, сэнс прымаўкі абыгрываецца ў адпаведнасці з маральна-этычнымі, эстэтычнымі і духоўнымі арыенцірамі лірычнага героя і самога аўтара. Так, прымаўка “ваўкоў баяцца – у лес не хадзіць” паспрыяла нараджэнню цэлага шэрагу арыгінальных аўтарскіх асацыяцый: “... У лес не хадзіць – не мець лясіны. // Лясіны не мець – не мець хаціны. // Хаціны не мець – дзяцей не радзіць. // Словам, баяцца ваўкоў – // не мець дачок і сынкоў” [2, с. 217]. Для А. Вярцінскага і яго лірычнага героя сама думка пра немагчымасць лясной прагулкі – найгоршае пакаранне, бо страчваецца магчымасць душэўнай асалоды, адкрыцця новага і самой творчасці.

Лірычны герой А. Вярцінскага, як і лірычны герой М. Танка, – чалавек-дзівак. У яго цалкам адсутнічаюць тыпова спажывецкія інтарэсы. Ён здольны захапіцца прыгажосцю самай звычайнай, непрыкметнай з’явы, пра што сведчыць верш з названага цыкла з прымаўкай-эпіграфам “хто ў лес, а хто па дровы”: “Хто ў лес, а хто па дровы. // З табой ісці я ў лес гатовы, // каб там, на сонечным узлессі, // слухаць шум сосен, птушыныя песні // і быць шчаслівым...” [2, с. 218].

У гэтым рэчышчы зусім не выпадковым з’яўляецца будова асацыятыўнага раду вакол прыказкі “ласае цяля дзве маткі ссе, а гордае ніводнае” (“Яшчэ адна казка пра беллага бычка”). У адрозненне ад бясконцай жартоўнай казкі, верш А. Вярцінскага набывае драматычна-трагічнае гучанне. Яго белы бычок становіцца ахвярай грамадства, бо колерам скуры не падобны да іншых. Такім чынам, пашыраецца і ўзбагагаецца сэнс народнага выслоўя: А. Вярцінскі выкрывае злачынную псіхалогію грамадства, якое знішчае тых, хто вылучаецца сярод іншых пэўнымі ўласцівасцямі. Відавочна, шукаючы прыкметы чалавечнасці, “чалавечыя знакі” ў грамадстве, паэт шляхам выкарыстання народнага быццёнага вопыту, заключанага ў прыказках і прымаўках, прымушае чытача крытычна асэнсоўваць рэчаіснасць і свае ўласныя ўчынкі. Невыпадкава адзін з яго вершаў мае красамоўны эпіграф “Дурняў не сеюць і не жнуць, самі

нараджаюцца”. Верш складаецца з двух рытарычных пытанняў, за якімі відавочны мастацкі прагноз развіцця сучаснага грамадства, выкладзены ў лірыцы А. Вярцінскага.

Такім чынам, прыказкі і прымаўкі ў паэзіі М. Танка і А. Вярцінскага падпарадкаваны задачам мастацкага выяўлення і сцвярджэння агульначалавечых каштоўнасцей.

Літаратура

1. Арочка, М. Максім Танк: Жыццё ў паэзіі / М. Арочка. — Мінск : Навука і тэхніка, 1984. — 272 с.
2. Вярцінскі, А. Хлопчык глядзіць...: Выбр. вершы і паэмы / А. Вярцінскі. — Мінск : Маст. літ., 1992. — 318 с.
3. Русілка, В. Вучыць чалавечнасці: штрыхі да літаратурнага партрэта Анатоля Вярцінскага / В. Русілка // Польша. — 1997. — № 5. — С. 259—274.
4. Танк, М. Збор твораў : у 13 т. / М. Танк. — Мінск : Бел. навука, 2006—2011.

ПЕДАГАГІЧНАЯ ЗНАЧНАСЦЬ МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ Ў ДУХОЎНА - МАРАЛЬНЫМ ВЫХАВАННІ ШКОЛЬНІКАЎ

**Шаўчэнка В. П., Шаўчэнка М. М.
(УА МДПУ імя І. П. Шамякіна,
Мазыр, Беларусь)**

Духоўна-маральнае выхаванне школьнікаў сродкамі мастацкай літаратуры абазначае іх фарміраванне і развіццё ў якасці суб'ектаў культуры, якія кіруюцца сваім унутраным духоўным вопытам і пэўнай сістэмай каштоўнасных арыентацый і якія немагчыма даследаваць звычайнымі навуковымі сродкамі ў выглядзе адпаведнага тэарэтычнага або катэгарыяльнага аналізу і вывучэння аб'ектыўных заканамернасцей. Іх можна толькі выявіць з дапамогай асаблівай ідэальнай (ілюзорнай) рэальнасці, якая складваецца ў выніку адначасовага адлюстравання рэальнасці ў святле і з пункту гледжання яе ідэалізацыі або прыхарошвання і пераймання, адлюстравання эстэтычнага вобраза і рэальных маральных матываў праз іх тыпізацыю, выражэнне духоўнасці (менталітэту) розных сацыяльных супольнасцей, да якіх яны належаць (народа, нацыі, насельніцтва рэгіёнаў, паселішчаў, сям'і, вытворчых і вучэбных калектываў і інш.), разуменне асобы праз бачанне асаблівасцей сацыяльнага часу і сацыяльнай прасторы, эпохі і ўмоў жыцця, забеспячэнне асобай духоўнай пераемнасці на аснове вусных і пісьмовых тэкстаў, пачынаючы ад казак, іншых відаў народнай творчасці, пераймання гутаркі і ўчынкаў дарослых,

адлюстравання іншых відаў ілюзорнай рэальнасці ў іх супастаўленні з рэальнасцю сапраўднай і паступовага ўскладнення гэтых адлюстраванняў у залежнасці ад узроставага духоўнага развіцця школьніка, асаблівасцей яго індывідуальнасці.

Кожнаму этапу развіцця чалавека адпавядае і свая мастацкая літаратура, якая забяспечвае ўнутраную яго падрыхтаванасць да перабудовы свайго жыцця праз духоўную перабудову самога сябе, змену сваіх рэальных і патэнцыяльных магчымасцей.

Аналіз асноўных прычын зніжэння ўзроўню духоўна-маральнага выхавання школьнікаў сведчыць пра тое, што ён выкліканы галоўным чынам гіпатрафіраваннем навукова-інфармацыйных і арганізацыйных асноў адукацыі і недаацэньваннем яе сацыякультурнай сутнасці. Арыентацыя на авалодванне асновамі навук, пазнанне аб'ектыўных заканамернасцей развіцця прыроды і грамадства паступова выцесніла на перыферыю вучэбна-выхаваўчага працэсу гуманітарныя дысцыпліны, у тым ліку і нацыянальную мастацкую літаратуру, якая па сваёй прыродзе скіравана на пазнанне самога чалавека, яго духоўнай сутнасці. Адначасова з гэтым узнікла і праблема гуманітарна-арыентаванай асобы, якая праявілася ў сцыентызацыі светаадносін школьнікаў, адсутнасці ў іх адчування сваёй далучанасці не толькі да пэўнай жыццёвай сітуацыі, але і да глыбіннай нацыянальнай і светапогляднай традыцыі, распадзе ўнутранага адзінства індывіду, замене ўнутранага духоўнага свету асобы знешне сітуацыйнымі “блокамі” функцыянальна-ролевых паводзін. Суб'ектыўны падыход як спецыфічная гуманітарная форма пабудовы сацыяльна-гуманітарных ведаў быў выцеснены на задні план непаздзельным панаваннем аб'ектыўнага падыходу або спецыфічна навуковай формай пабудовы ведаў. Пазанавуковыя, нефармалізуемыя, эмацыянальна-насычаныя адносіны з іншай асобай або тэкстам сталі ў сучаснай сістэме адукацыі недаступнымі, як і “штучны”, індывідуальны падыход да яе. Адначасова ўзнікла і праблема фарміравання індывідуальнасці, свабоднага выбару каштоўнасцей і заснаванага на гэтым выбары спосабу жыцця. Ён паступова пачаў замяняцца канфармісцкім мысленнем, заснаваным на зліцці індывіда з акружаючай яго рэальнасцю і тым сацыяльным асяроддзем, да якога ён належыць.

Адпаведна, да немагчымага абвастрылася і праблема разумення асабістых сэнсаў, якія вучні ўкладваюць у працэсы і вынікі сваёй дзейнасці і якія выпрацоўваюцца толькі ў ходзе дыялогу з іншымі людзьмі. У сувязі з гэтым адбылася страта асноўных крыніц самаразвіцця, самаруху чалавека, страта камунікатыўнага вопыту ў працэсе навучання, а разам з імі і страта самой самасвядомасці асобы школьнікаў, якая ўсё больш зводзіцца да засваення пэўнай сукупнасці паняццяў або абстракцый. Сувязь жа паміж гэтымі паняццямі ці абстракцыямі і рэаліямі, якія яны абазначаюць, усё больш разбураецца. Школьнік усё больш губляе здольнасць разбірацца ў сваім унутраным свеце, мысліць, мець самастойную думку пра людзей, рэчы,

падзеі і факты, меркаваць пра іх з пункту погляду вышэйшых нормаў і крытэрыяў чалавечай духоўнай культуры, суадносіць агульныя ісціны з фактычнымі жыццёвымі рэаліямі, меркаваць пра адзінкавае з вышыні засвоенай агульнай культуры.

Асэнсоўваючы заканамернасці сацыяльнага развіцця і мадэліруючы на іх аснове вучэбна-выхаваўчы працэс, уяўляецца магчымым мэтанакіравана ўздзейнічаць на асобу, структуру яе патрэб, здольнасцей і іншых асобных якасцей, формы і метады яе паводзін з мэтай прывесці іх у адпаведнасць з пэўнымі педагагічнымі ўзорамі ці ідэаламі.

Такі падыход, перш за ўсё, нараджае праблему суб'екта ў педагагічнай дзейнасці, паколькі актыўнасць самасвядомасці самой асобы школьніка, яго рэфлексійная дзейнасць, індывідуальны жыццёвы вопыт, матывацыя, структура патрэб і здольнасцей часцей за ўсё не прымаюцца пад увагу, хоць у духоўна-маральным выхаванні яны адыгрываюць рашаючую ролю. Пры рэалізацыі падобных педагагічных прынцыпаў непазбежна аб'ектызуецца і сама паўсядзённая сацыякультурная рэальнасць. Яна паўстае як выражэнне знешніх нормаў і патрабаванняў з боку грамадства, хоць у сапраўднасці паўсядзённая рэальнасць жыццядзейнасці дзіцяці не ў меншай ступені характарызуецца разнастайнымі пачуццямі і настроймі, духоўным вопытам народа і іншых сацыяльных супольнасцей, іх менталітэтам і служыць важнейшай спрыяльнай умовай для індывідуальнага развіцця.

Уводзячы ў якасці асноўнага крытэрыя выхавання педагагічны ідэал як выражэнне неабходнасці або тэлеалагічнай ацэнкі вучняў, традыцыйная асветніцкая парадыгма адукацыі, якая прэтэндуе на натуральна-навуковую, губляе сваю навуковую сутнасць, таму што натуральных тэалагічных якасцей не існуе. Яны выражаюць толькі значнасць з'яў для чалавека, якая раскрываецца праз каштоўнасцю свядомасць. Усё гэта абумоўлена асэнсаваннем узаемасувязі і ўзаемаабумоўленасці прынцыпаў ідэалізацыі і пераймання, духоўна-сімвалічнай культурай, якая канструіруецца ў выглядзе літаратурных і іншых мастацкіх вобразаў, абстрактных паняццяў і сужэнняў, а таксама духоўнасцю паўсядзёнай культуры, якая праяўляецца ў выглядзе традыцый і звычаяў, стэрэатыпаў мыслення, уласнага жыццёвага вопыту, пэўных сацыяльных пачуццяў, настройў, каштоўнасных арыентацый і перакананняў. Супярэчнасць паміж імі паўстае як супярэчнасць паміж літаратурным і навуковым тэкстам і рэальным быццём, рэальнай жыццядзейнасцю. І ў вырашэнні гэтай супярэчнасці заключаецца асноўная педагагічная сутнасць духоўна-маральнага выхавання сродкамі мастацкай літаратуры.

Не менш актуальным з'яўляецца і пошук адзінай інтэграцыйнай асновы розных відаў вопыту, навукі і практыкі ў выглядзе сістэмы каштоўнасцей і каштоўнасных арыентацый школьнікаў, якія да таго ж уяўляюць сабой асноўную ўмову засваення асобай духоўнай культуры грамадства, забеспячэння свабоды яе маральнага выбару, формаў і відаў сваіх паводзін. І

асабліва актуальна гэта для мастацкай літаратуры, якая сваёй першапачатковай духоўнай сутнасцю займае асаблівае месца сярод гуманітарных дысцыплін, што выкладаюцца у сярэдняй школе.

Светаўспрыманне народа, адпаведная нацыянальная ідэалогія ляжаць у аснове творчага метаду мастака. У цэнтры яго творчасці знаходзяцца нібыта тры асноўныя складнікі - светаўспрыманне ў тую ці іншую гістарычную эпоху, нацыянальныя формы ідэалогіі, якія ўключаюць пэўную сістэму духоўных каштоўнасцей і тым самым у той ці іншай ступені ўздзейнічаюць на гэта светаўспрыманне, і вобразныя формы адлюстравання гэтага светаўспрымання ў літаратуры. Усе тры кампаненты цесна звязаны паміж сабой і ўтвараюць своеасаблівае духоўнае адзінства, адпаведны псіха - логас. У працэсе авалодвання нацыянальнай мастацкай літаратурай у чалавека фарміруюцца ўсе асноўныя перадумовы ў выглядзе адпаведнага духоўнага стрыжня для авалодвання мастацкай літаратурай. У якасці такога стрыжня тут выступае вобразна - эмацыянальнае адлюстраванне жыцця з дапамогай мастацкага слова. “Гэта, - слухна лічыць М. А. Лазарук, - самы універсальны сродак. З дапамогай слова можна выявіць думкі і перажыванні герояў, паказаць іх паводзіны і ўчынкі, знешні выгляд і інш. І хоць гэта асаблівае не ставіць літаратуру над іншымі відамі мастацтва, яна надае ёй надзвычай шырокія магчымасці ўздзеяння на чалавека” [1, с. 4].

Асабліва вялікія яе магчымасці ў духоўна-маральным выхаванні, якое рэалізуецца праз мастакі вобраз або спецыфічную форму, спосаб аналізу жыцця ў мастацтве. Канкрэтныя карціны, малюнкі і замалёўкі даюць нам выразнае ўяўленне пра пэўную з’яву, чалавека, пра тое, што яго акружае, з чым ён сутыкаецца, як успрымае навакольнае жыццё. І ў гэтай сваёй якасці мастацкая літаратура ўшчыльную сутыкаецца з педагогічнай аксіялогіяй як пэўным накірункам педагогічных ведаў, “... дзе выхаванне, навучанне і адукацыя разглядаюцца як каштоўнасці чалавечага жыцця. Свет чалавечых каштоўнасцей цесна звязаны паміж сабой і з асаблівацямі спосабу жыцця людзей. Свет каштоўнасцей - гэта найперш свет культуры ў шырокім сэнсе слова, гэта сфера духоўнай жыццядзейнасці чалавека, яго прыхільнасцей - тых ацэнак, у якіх выражаецца ступень духоўнага багацця асобы” [2, с. 3]. Духоўна-маральнае выхаванне школьнікаў сродкамі мастацкай літаратуры па сваёй педагогічнай сутнасці прынцыпова адрозніваецца ад ідэйна-маральнага выхавання на аснове адпаведнай тэорыі маралі. Яно абапіраецца не на рацыянальную, канструяваную этыку з яе першачатковай дыдактычнай дадзенасцю, а на этыку жыцця самога народа, яго духоўную сутнасць і маральныя магчымасці, якія сфарміраваліся на працягу стагоддзяў народнага жыцця.

З дапамогай мастацкай літаратуры дзіця засвойвае разнастайныя культурныя ўзоры і нормы паводзін, і толькі потым у яго з’яўляецца патрэба ў гэтых відах паводзін. Яно набывае нейкую аўтаномію, само становіцца носьбітам і выразнікам адпаведнай духоўнай культуры, яе нормаў і

прынцыпаў дзякуючы фарміраванню тых ці іншых асобасных якасцей. Сама ж самадзейнасць асобы ў многім вызначаецца ўзроўнем яе духоўнага развіцця, своеасаблівым індикатарам гэтага развіцця выступаюць духоўна-маральныя каштоўнасці вучняў.

Такім чынам, духоўна-маральнае выхаванне мае на мэце аказанне настаўнікам рэальнай дапамогі школьнікам у рэалізацыі сваёй асобы, сваёй патрэбнасці, карыснасці, што, у сваю чаргу, прад'яўляе асобыя патрабаванні да настаўніка літаратуры. Важнейшым з гэтых патрабаванняў з'яўляецца арыентацыя не на тэорыю літаратуры, тэорыю выхавання, а на рэальную практыку, духоўную культуру народа, менталітэт разнастайных сацыяльных супольнасцей, на самастанаўленне вучняў з дапамогай адпаведных літаратурных вобразаў.

Літаратура

1. Лазарук, М. А. Беларуская літаратура для IX кл. / М. А. Лазарук. — Мінск : Народная асвета, 1994.
2. Водинский, Д. И. Сущность ценностных ориентаций будущих учителей // Фарміраванне асобы студэнта і школьніка на аснове духоўных каштоўнасцей грамадства: матэрыялы рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі / Д. И. Водинский. — Мінск: МДПУ імя Танка, 1996.

ФАРМІРАВАННЕ ГІСТАРЫЧНАЙ ПАМ'ЯЦІ ВУЧНЯЎ НА ЎРОКАХ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ І ЛІТАРАТУРЫ Ў СЯРЭДНЯЙ ШКОЛЕ

**Шаўчэнка В. П., Шаўчэнка М. М.
(УА МДПУ імя І. П. Шамякіна,
Мазыр, Беларусь)**

У артыкуле адлюстраваны прыёмы працы настаўніка на ўроках беларускай мовы і літаратуры па фарміраванні гістарычнай памяці вучняў як духоўнай патрэбы і асновы пераемнасці пакаленняў.

Адчуць сувязь часоў, пазнаць і акрэсліць гістарычную радаслоўную свайго народа – гэта духоўная патрэба сучасніка, нашчадка ўсяго таго, што стваралі і за што змагаліся яго папярэднікі. Чалавек, як і народ у цэлым, да таго часу, пакуль не адкажа на пытанні, адкуль ён і хто ён, што ў яго за плячыма, не можа па-сапраўднаму здзейсніцца, адкрыць самога сябе, разумна

распарадзіцца сваім будучым. Без гістарычнай памяці няма сапраўдных ведаў, такіх ведаў, якія б першапачаткова былі накіраваны на тое, каб зразумець рэальнае становішча спраў і змяніць іх. Рэальная сапраўднасць без гістарычнай памяці аказваецца схаванай ад чалавека шчыльнай заслонай, вытканай з чужых слоў і ўяўленняў. Пераважная большасць усяго таго, што ён прымае за ісціну або лічыць самавідавочным, – усяго толькі ілюзія, якая нараджаецца сугестыўным уздзеяннем сацыяльнага асяроддзя, у якім ён жыве.

Без маральнай аўтаноміі асобы, без яе суб'ектыўнасці, бясконцага мноства яе перажыванняў, настройў, эмоцый, фантазій, праяўленняў волі творчасць немагчыма. У супрацьлегласць рацыянальнасці, якая трымаецца на вялікай колькасці правіл, нормаў, стандартаў і эталонаў, творчасць у аснове сваёй – з'ява ірацыянальная, непарыўна звязаная з эмацыянальна-вобразнай памяццю. “Успамін па прынцыпе быцця, – лічыць Э. Фром, – уяўляе сабой актыўнае ўздзеянне слоў, думак, зрокавых вобразаў, карцін, музыкі, гэта значыць, канкрэтны факт, які патрэбна ўспомніць, злучыць з мноствам іншых, звязаных з ім, фактаў. У гэтым выпадку ўстанаўліваюцца не механічныя або чыста лагічныя, а жывыя сувязі. Адно паняцце звязваецца з другім у выніку прадуктыўнага акта мыслення або адчування. Успамін тут мае на ўвазе ажыўленне ў памяці таго, што чалавек бачыў або чуў раней” [1, 38].

Без гістарычнай памяці няма духоўнасці і няма маральнасці, паколькі маральная норма – гэта тое, што перажыта і выпакутавана народамі, што замацавана ў яго менталітэце і перадаецца ад старэйшых да малодшых у выглядзе традыцый, маральнага імператыву ці нейкага безумоўнага ірацыянальнага патрабавання. Гэта, нарэшце, галоўная састаўная частка народнага быцця, духоўная аснова пераемнасці пакаленняў, аснова самадзейнасці насельніцтва краіны. Паколькі чалавек – істота сацыяльна-культурная, а культура з'яўляецца ў лепшым выпадку набыткам народа або асобнай нацыі, то для забеспячэння творчай актыўнасці асобы неабходна ажыўленне ў народнай памяці гістарычных з'яў і падзей. Дэманстрацыяй гэтага тэзіса можа быць фарміраванне гістарычнай памяці школьнікаў на ўроках беларускай мовы і літаратуры. Зыходзячы з важнасці і складанасці адэкватнага ўспрыняцця гістарычнага матэрыялу, абагульняльны ўрок па беларускай мове па тэме “Складаны сказ” можна правесці ў форме завочнай экскурсіі “Дарагія мясціны роднага краю”(X клас).

На арганізацыйна-матывацыйным этапе настаўнік можа пачаць урок з уступнага слова: Бацькаўшчына. Радзіма. Родны край... Такімі шчырымі, лагоднымі словамі называем мы родную зямлю, дзе нарадзіліся, выраслі, грамадзянамі якой сталі. І ўсім нам хочацца ведаць гісторыю сваёй краіны, арыентавацца ў стагоддзях, шанаваць імёны і подзвігі продкаў. На ўроку мы ў думках пабываем у славурых мясцінах Беларусі, паспрабуем перанесціся ў

мінулае і ўбачыць нашу краіну вачыма чалавека папярэдніх стагоддзяў, каб яшчэ раз адчуць сапраўдны гонар за тое, што мы – беларусы.

На гэтым этапе ўрока вучні могуць працаваць з карткамі, якія ўключаюць заданні: 1. Перакласці тэкст з рускай мовы на беларускую, даць яму назву, выразна прачытаць тэкст перад вучнямі класа, расказаць аб сваіх пачуццях, зрабіць сінтаксічны разбор двух сказаў. 2. Напісаць невялікі тэкст пра любую гістарычную мясціну нашага краю. У тэксце вызначыць складаныя сказы, зрабіць сінтаксічны разбор іх, пабудаваць схемы гэтых сказаў. 3. Некалькі вучняў могуць працаваць каля дошкі з дэфармаванымі сказамі і інш.

Пазнавальны этап урока можна пачаць з вуснага паведамлення вучня “Гістарычныя мясціны горада Мазыра”. Яно можа быць наступным: гістарычным цэнтрам старажытнага Мазыра з’яўляецца Замкавая гара, дзе ў XI–XII стагоддзях размяшчаўся дзядзінец, найбольш старажытная ўмацаваная частка горада. У больш позні час тут быў узведзены драўляна-каменны замак, які існаваў у XIV–XVII стагоддзях, а ў XVIII стагоддзі быў перабудаваны ў дварцова-замкавы комплекс – рэзідэнцыю Мазырскага староства.

Мазырскі замак не раз быў сведкам і ўдзельнікам гістарычных падзей. Як сведчаць гісторыкі, у розныя часы Мазыр належаў і кіеўскім, і чарнігаўскім, і турава-пінскім князям. У XIII–XVI стагоддзях горад неаднаразова падвяргаўся набегам татар. У 1240 годзе татары прарваліся на Беларусь, але літоўска-беларускія дружыны разбілі іх недалёка ад Мазыра, каля Скрыгалава. Аднак у наступным годзе татары прыйшлі большым войскам і разбілі беларуска-літоўскую дружыну. Мазыр зноў быў разрабаваны і спалены. Да сярэдзіны XVI стагоддзя Мазырскі замак не адзін раз бачыў каля сваіх сцен ворагаў, у тым ліку і крымскіх татар, і магутныя войскі маскоўскіх вялікіх князёў.

У XVI–XVIII стагоддзях Мазыр з’яўляўся цэнтрам староства і адначасова павета. У розныя часы на пасадзе Мазырскага староства былі прадстаўнікі самых магутных магнацкіх прозвішчаў Беларусі: Гаштольды, Нарбуты, Радзівілы, Тышкевічы, Хадкевічы і інш.

У 1655 годзе горад быў захоплены рускімі войскамі, якія зноў поўнасьцю разбурылі яго, а насельніцтва знішчылі, амаль што ўсё. Нягледзячы на ўсе трагедыі, мазыране кожны раз адбудоўвалі разбураны і спалены горад, аднаўлялі, а іншы раз будавалі нанова.

Пасля паведамлення вучня можна правесці гутарку па наступных пытаннях:

- Ці былі вы на адноўленай у 2005 годзе Замкавай гары?
- Чым захапілі вас архітэктурныя пабудовы?
- Якія пачуцці вы адчулі, калі знаходзіліся на тэрыторыі Замкавай гары?
- Як вы лічыце, для чаго чалавеку патрэбна ведаць гісторыю мясцін, дзе ён нарадзіўся і жыве?

На карэкцыйным этапе ўрока вучням можна прапанаваць выканаць розныя практычныя заданні. Напрыклад: Спішыце тэкст, раскрыйце дужкі і расстаўце прапушчаныя знакі прыпынку. Зрабіце лінейныя схемы складаных сказаў.

Наваградск. Менавіта так прычым з націскам на другім складзе называюць свой гора(т, д) яго жыхары. Можна і сапраўды маюць рацыю. Так сталася што пачуў я аб Наваградк(у, е) ў часы далёкага дзяцінства. Суседка бабуля Шура якая ведала проц(?)му старадаўніх пада(н, нн)яў казак жахлівых гісторый аднойчы распавяла аб тым як даўным(даўно) ворагі (не)маглі ўзяць магутны (н, Н)авагра(дск, цк)і замак што стаяў на высокім узгорку. І (не)захапілі б яго каб не выпадак. Ваявода які кіраваў абаронай быў даўно закаханы ў іншаземную каралеўну і (не)аднойчы сватаўся да яе але прыгажуня кожны раз адмаўляла. І раптам яму перадалі ліст у якім каралеўна казала што згодна выйсці за яго замуж калі ён здасць замак. І аслеплены сваім пачуццём, ваявода ра(с, сс)чыніў перад ворагамі браму [2, 8–9].

Цікавай на гэтым этапе будзе арганізацыя работы вучняў у групах. Клас дзеліцца на тры групы, якія “падарожнічаюць” па знакамітых мясцінах Беларусі. 1-я група наведае маленькія і ўтульныя Пружаны, дзе ад часоў княжання Сапегаў стаіць велічны, хоць і разбураны, палацавы комплекс. 2-я група наведае Мірскі замак, а 3-я група пазнаёміцца з Радзівілаўскім паркам у Нясвіжы, пра які Уладзіслаў Сыракомля ў вершы “Альба” пісаў так:

Як тут цудоўна і цяніста і зелена,
Зайдзі ў алею ліп і ў беразняк бялёсы,
Прадзедаўскаю мысляй падбадзёрвай лона
І ў час даўнейшы памяццю сваёй заносся [3, 9].

Заданні групам могуць быць наступнымі:

І група. Прачытайце тэкст і дайце яму загаловак. Выпішыце ўсе складаныя сказы, расстаўце ў іх знакі прыпынку. Зрабіце сінтаксічны разбор выдзеленага сказа. Падкрэсліце дзвюма рыскамі літары, якія абазначаюць 2 гукі.

Рэчка Ружанка тонкі блакітны паясок. Таму лічаць некаторыя і навакольцы пачалі называць свае селішча Ружанай, Ружаначкай, а цяпер Ружанамі.

Упершыню Ружаны ўзгадваюцца летапісцамі ў 1552 годзе. Калі ж мястэчка займела права на ўласны герб, дык жыхары выбралі за свой знак чырвоныя ружы на срэбраным полі а ў цэнтры шчыта яны змясцілі мужчынскую постаць з крыжам і лілеяй у руках. Адбылося гэта ў далёкім ужо 1637 годзе. Напрыканцы XVI стагоддзя Пружаны прылічыліся да шматлікіх “Сапежанскіх земляў”. Тады з’явіўся двухпавярховы крыжападобны мураваны палац з трыма вежамі. З птушынага палёту гэтыя пабудовы нагадвалі вялікую каменную ружу.

Але падчас “дзікіх паляванняў” за ўладай і Паўночнай вайны Ружаны былі амаль цалкам знішчаны. І вось у канцы XVIII стагоддзя знайшоўся архітэктар, які падараваў Ружанам казачнае адраджэнне. Гэта быў Ян Бекер. За няпоўныя два дзесяцігоддзі (1779–1792) дойлідамі былі пабудаваны Петрапаўлаўская царква ды кляштар уніяцкага ордэна базыльянаў а затым і каталіцкі касцёл у імя святога Казіміра [4, 20–21].

II група. Перакладзіце тэкст на беларускую мову, дайце яму назву. Зрабіце сінтаксічны разбор выдзеленага сказа і схемы ўсіх складаных сказаў. Замок в местечке Мир Гродненской области был возведен на правом берегу речушки Мирянки. На каждом углу, выступая за периметр стен, возвышается мощная башня, а в глубине двора стоит трехэтажный дворец, пристроенный к северной и восточной стенам замка.

Башни возведены с таким расчетом, чтобы удобно было вести фланговый огонь, а большинство бойниц предназначалось для стрельбы из пушек. Все башни спланированы как самостоятельные углы обороны: если бы противник прорвался внутрь двора или пошел на штурм, из них можно было вести круговой обстрел. Каждая башня имела по пять ярусов боя с большим количеством бойниц и сложную систему внутренних переходов. Завершались башни бойницами, которые позволяли защищать подступы к стенам и через которые можно было сбрасывать на врага камни, гранаты, лить кипяток и смолу. Внутри башня разделена на пять ярусов [5, 135].

III група. Спішыце, раскрыйце дужкі, пастаўце знакі прыпынку. Дайце назву тэксту. Зрабіце схему першых трох складаных сказаў і сінтаксічны разбор падкрэсленага сказа.

У прыгарадзе Нясвіжа (а, А)льбе ёсць закінуты і з(?)дзічэлы стары парк. Паркам цяпер назваць яго цяжка бо гэта хучэй лясны ма(с, сс)іў (не)утульны і змрочны але разгарнуўшы кнігі ды пажоўклыя ад часу рукапісы можна ўявіць што адбывалася ў (а, А)льбе ў даўнейшыя часы ... Самая першая з(?)вестка пра (а, А)льбу гэта план палаца збудаванага ў 1604 годзе князем Мікалаем Крыштофам Радзівілам Сіроткай. Палац быў вельмі сціплы, драўляны, (два)павярховы але (не)далёка ад яго Сіротка зрабіў звярынец для якога спецыяльна прыве(з, с) э(к, г)затычных жывел з Афрыкі, Італіі, Палесціны. Да пачатку XVIII стаго(дз, ддз)я звестак пра (а, А)льбу на жаль (не) захавалася але можна сцвяр(дж, ж)аць што да гэтага часу усе (с, С)іроткавы пабудовы добра ўтрымліваліся і пашыраліся наступнымі нясвіжскімі князямі бо згадкі пра тыя (ж) палац і звярынец сустракаюцца і ў канцы XVIII стаго(дз, ддз)я якое стала для (а, А)льбы сапраўднай залатой парой. Але ў 1790 годзе пасля смерці бяздзетнага Пана Каханка вялізнае (н, Н)ясвіжскае княства засталася яго (пяць)гадоваму пляменніку Дамініку Гераніму Радзівілу апекунам якога было не да (а, А)льбы бо яны больш клапаціліся аб асабістым узбагачэнні. Таму маленькі (В, в)ерсаль паступова занепадае: (не)дагледжаныя палацы пачынаюць разбурацца шляхтай ды сялянамі [6, 20].

Кантрольна-рэфлексійны этап урока настаўнік завершыць словамі: Вось і закончылася наша завочная экскурсія па славурых мясцінах Беларусі. Мы пазнаёмліся з гісторыяй Мазыра, Наваградка і Ружанаў, падзівіліся архітэктурай Мірскага замка, судакрануліся з таямнічай прыгажосцю радзівілаўскага Нясвіжа. Напэўна, вы адчулі, што кожная гісторыка-архітэктурная пабудова пэўнага беларускага паселішча мае свой лёс, сваю гісторыю. Усе яны – нашы святыні, “золата” чалавечых рук, цеплыня людскіх сэрцаў і душ.

Мы працавалі з публіцыстычнымі тэкстамі і вучыліся знаходзіць у іх складаныя сказы, расстаўлялі знакі прыпынку, тлумачылі іх пастаноўку, рабілі сінтаксічны разбор сказаў і будавалі іх схемы.

Паглыбляць веды вучняў аб культуры, традыцыях, абрадах, песнях беларускага народа, удасканавальваць уменне чытаць і пераказваць тэксты навукова-публіцыстычнага характару, уяўляць побыт вясковых людзей, іх звычаі, традыцыі, развіваць музычны і мастацкі густы, выхоўваць нацыянальную самасвядомасць вучняў, пачуццё годнасці і гонару за сваіх продкаў і сучаснікаў можна на ўроку беларускай літаратуры па вывучэнні нарыса У. Караткевіча “Зямля пад белымі крыламі” (7 клас).

Сам урок павінен стаць лагічным завяршэннем той разумова-духоўнай працы, якую правядуць вучні ў працэсе папярэдняга прачытання нарыса.

І каб вынік гэтай працы быў плённым, настаўнік павінен прапанаваць вучням блок найбольш канцэптуальных, праблемных пытанняў і заданняў. Падрыхтоўка адказаў на гэтыя пытанні абавязкова запатрабуе ад іх, акрамя ведання зместу, яшчэ і самастойнага роздуму над такімі адвечнымі катэгорыямі, як чалавечая і гістарычная памяць, радзіма, народ, мова, матэрыяльная і духоўная культура і інш. Галоўная задача – фарміраваць маральную культуру асобы, перабудаваць маральныя арыенціры школьнікаў, падтрымліваць у іх адпаведную накіраванасць пачуццяў, думак, учынкаў, натхніць на здзяйсненне канкрэтных маральных дзеянняў. Зрабіць гэта можна пры ўмове, калі кожны вучань, які прымае ўдзел у абмеркаванні, пачне дакладна разумець, чаго ён хоча, што ён можа і што ён павінен? Гэта значыць, што ад стыхійнага спосабу жыцця, дзякуючы ўрокам літаратуры, ён можа пераходзіць да такога, які вызначае сам.

І сутнасць гэтага вызначэння ў выбары ўмоў, жыццёвай накіраванасці, у выбары той адукацыі, той прафесіі, якія максімальна адпавядалі б асаблівасцям яго асобы, яго жаданням, яго здольнасцям у пабудове адпаведнай жыццёвай стратэгіі.

Карысным у гэтым плане будзе інтэграваны ўрок “Зямля з блакітнымі вачыма” па нарысе У. Караткевіча “Зямля пад белымі крыламі”.

Важным звязном на пазнавальным этапе ўрока будзе праца над зместам твора. Прапануем яго фрагмент.

Н: Паглядзіце, які цудоўны куфар стаіць у класе. Менавіта пра яго расказвае ў адным са сваіх раздзелаў У. Караткевіч.

Успомніце, пра якія рэчы расказваў пісьменнік, і знайдзіце, якіх не хапае ў куфры. (Два вучні перабіраюць рэчы ў куфры)

Пакуль вашы сябры працуюць, мы будзем паглыбляцца ў цудоўную і незвычайную краіну легенды. Уважліва паслухайце.

Жыў на свеце прыгожы і вясёлы хлопец Васіль. Любіў ён блакітнае неба і ласкавае сонца, кахаў дзяўчыну Васіліну. Вось ішоў ён аднойчы надвечоркам дамоў. А ноч была ясная, месячная. Ubачыў Васіль, як пасярод ільнянога поля водзяць русалкі карагод (Дзяўчаты выконваюць карагод).

Цікава стала яму, паколькі чуў ён яшчэ і пра гульню русалак. Схаваўся і стаў чакаць. А русалкі ўсё бліжэй і бліжэй, адна за другую прыгажэйшыя. Захацеў і Васіль з русалачкамі ў карагодзе пакружыцца. Устаў ён на ўвесь рост. Русалкі перапалохаліся. Разгневалася старэйшая з іх ды кажа:

– Што, Васіль, доўга ты праседзеў у ільне, на нас гледзячы, вось і заставайся там назаўсёды.

З той пары ніхто Васіля ў вёсцы не бачыў, а па ільняным полі ўсюды васількі. А калі мы бачым гэтую кветку – кветку Васіля, яна натхняе нас на высокія пачуцці.

Пакуль мы слухалі легенду, вадзілі карагод, вашыя сябры разгледзелі рэчы з куфра і ўспомнілі, чаго там не хапае.

В: (Адказы вучняў)

Н: Успомніце, якімі рысамі надзяліў У. Караткевіч у сваім нарысе беларускі народ?

В: (Сціпласць, дабрыня, гасціннасць, кемлівасць і іншыя).

Н: А жылі людзі раней у асноўным у вёсках. Менавіта туды мы і здзейснім падарожжа.

Раскажыце, як раней выглядала беларуская вёска?

В: (Вучні перадаюць змест раздзела “Вёска, о родная вёска мая!”).

Н: Раней у вёсцы налічвалася каля 1500 двароў. Цяпер 20–30 двароў – гэта ўжо вёска. Амаль у кожнай вёсцы ёсць што паглядзець. Уявіце сабе, што мы зайшлі ў адну з вясковых хат.

Што вы можаце пра яе расказаць?

В: (Адказы вучняў).

Н: Звярніце ўвагу на словы, напісаныя на куфры: “Праз куфар відаць жыццё чалавечае.”

Як вы разумееце гэтыя словы?

В: (Рэчы, якія захоўваліся ў куфры, сведчылі аб тым, як жылі беларусы: якое адзенне насілі, якія гульні, танцы любілі. Якіх абрадаў прытрымліваліся)

Н: Скажыце, з чаго раней рабілі вопратку?

(Адказы вучняў)

Урадзіўся ён высокі,
Шаўкавісты, сінявокі,
Апранае нас здавён...

Здагадайцеся, хто ён? (Лён)

Так, сапраўды, гэта – лён. І колькі працы трэба было прыкласці для таго, каб з гэтых кволых раслінак атрымалася палатно.

Якія песні пра лён вы ведаеце?

Давайце разам праспяваем вядомую ўсім песню “Ох, і сеяла Ульяніца лянок”.

Н: Паглядзіце, якімі прыгожымі ручнікамі ўпрыгожаны наш клас.

Хто ведае, аб якіх момантах жыцця беларусаў гавораць ручнікі?

В: (Нараджэнне дзіцяці, праводзіны ў армію, заручыны, вяселле).

Н: Некаторыя з названых абрадаў захаваліся і сёння, можа трохі ў іншым выглядзе.

Такім чынам, на ўроках беларускай мовы і літаратуры павінна трывала фарміравацца гістарычная памяць школьнікаў. Кожны вучань абавязаны ведаць гісторыю, звычаі і абрады свайго народа, шанаваць і любіць сваю Радзіму, слаўныя яе мясціны.

Літаратура

1. Фром, Э Иметь или быть / Э. Фром. — 2-ое доп. изд. — М., 1990. — 330 с.
2. Багадзяж, М. Былая сталіца дзяржавы / М. Багадзяж // Бярозка. — 1998. — № 12.
3. Сыракомля, У. Вершы / У. Сыракомля // Роднае слова. — 2003. — № 6.
4. Бензярук, А. Пра мястэчка-ружу / А. Бензярук // Бярозка. — 2000. — № 4.
5. Ткачев, М. А. Замкі Беларусі / М. А. Ткачев. — Мінск, 2002.
6. Куваеў, А. Маленькі Версаль пад Нясвіжам / А. Куваеў // Бярозка. — 2000. — № 2.

СПОСАБЫ ўвядзення АНАМАСТЫЧНЫХ АДЗІНАК У МАСТАЦКІ ТЭКСТ (НА МАТЭРЫЯЛЕ НАРЫСА УЛАДЗІМІРА КАРАТКЕВІЧА “ЗЯМЛЯ ПАД БЕЛЫМІ КРЫЛАМІ”)

Шур В. В.
**(УА МДПУ імя І. П. Шамякіна,
Мазыр, Беларусь)**

У артыкуле на прыкладах з нарыса У. Караткевіча “Зямля пад белымі крыламі” прасочваецца выяўленая ў гэтым творы сістэма спосабаў уключэння анамастычных адзінак у мастацкі тэкст.

Уладзімір Караткевіч – яркая постаць у беларускай літаратуры ХХ ст. Ён аўтар раманаў “Каласы пад сярпом тваім”, “Хрыстос прызямліўся ў Гародні”, “Чорны замак Альшанскі”, “Леаніды не вернуцца да Зямлі”, аповесцей “Лісце каштанаў”, “У снягах драмае вясна”, “Дзікае паляванне караля Стаха”, “Загадка Неферціці”, нарысаў “Вязынка”, “Зямля пад белымі крыламі”. Уладзімір Караткевіч быў адным з тых аўтараў, якія ўслаўлялі Беларусь, чые творы перакладзены на многія мовы свету. Па яго сцэнарыях пастаўлены мастацкія фільмы, тэле- і радыёспектаклі. У Беларускім тэатры оперы і балета створаны оперы “Сівая легенда” (1978, кампазітар Дз.

Смольскі) і “Дзікае паляванне караля Стаха” (1989, кампазітар У. Солтан). Яго творчасць вызначаецца рамантычнай акрыленасцю, высокай мастацкай культурай, патрыятычным пафасам, значнай пазнавальнасцю і гуманістычным гучаннем. Анамастыкон нарыса разглядаўся часткова ў працах В.В. Шура, І.М. Зуевай і інш.

Нарыс У. Караткевіча “Зямля пад белымі крыламі” не ўяўляюцца без анамастычных адзінак, якімі ён насычаны. Яны важнейшыя тэкстаўтваральныя кампаненты, выконваюць вызначальную ролю ў раскрыцці аўтарскай канцэпцыі. У нарысе выкарыстана 423 самыя розныя рэальныя онімы.

Сярод анамастычных назваў многа блізкіх ці нават аднолькавых па гучанні і напісанні, іх камунікатыўная функцыя не заўсёды правільна ўспрымаецца грамадствам. На жаль, да нашага часу ў беларускім мовазнаўстве ніхто яшчэ не рабіў спробу апісаць і прааналізаваць асаблівасці ўвядзення тапонімаў і іншых уласных імёнаў у мастацкі тэкст, хаця такі аналіз неабходны не толькі для выяўлення стылю, творчай манеры пісьменніка, а і для высвятлення яго светапогляду і дасведчанасці ў праблемах, пра якія ён вядзе размову з чытачом, яго агульнай і моўнай культуры, эстэтычных крытэрыяў і ідэалаў і інш. Праўда, робячы апісанне функцый разнастайных дыялектызмаў у творах беларускіх пісьменнікаў, М. Абабурка звяртаў увагу на некаторыя асаблівасці пісьменніцкай працы з такімі словамі, каменціруючы мэтазгоднасць такіх новаўвядзенняў у тэксце. Анамастычных назваў – уласных імёнаў людзей, прозвішчаў, тапонімаў, мікратапонімаў – даволі многа. Без такіх моўных адзінак не абыходзіцца ніводзін від пісьма. У творах мастацкай літаратуры засведчана нямала арыгінальных прыкладаў умелага выкарыстання анамастычнай лексікі як дзейснага сродку стварэння каларыту эпохі, пэўнага грамадскага асяродку, рэгіёна, мастацкай выразнасці, лаканічнасці, непаўторнасці.

Сапраўдныя майстры мастацкага слова пастаянна клапацяцца пра натуральнасць тапанімічных назваў, іх зразумеласць, даходлівасць да чытача. З гэтай мэтай пісьменнікі выкарыстоўваюць не толькі афіцыйныя, а і рэгіянальныя, але звыклыя на значным абшары, вядомыя стагоддзямі найменні (Менск, Гародня, Бярэсце, Наваградак і інш.), суправаджаючы іх адпаведнымі каментарыямі, заўвагамі, тлумачэннямі, звяртаючыся да этымалогіі (народнай і навуковай), словаўтварэння, марфемнай і акцэнталагічнай варыянтнасці гэтых найменняў у розныя перыяды нашай дзяржаўнасці і інш.

Такім чынам, тэкст мастакамі слова дапаўняецца, насычаецца самай разнастайнай інфармацыяй пра мінулае і сучаснае тапанімічнага аб’екта, узнікненне і эвалюцыю яго назвы ці назваў, у каментарыях, удакладненнях, заўвагах утрымліваюцца звесткі этнаграфічна-рэгіянальнага, лінгвістычнага, гістарычна-геаграфічнага характару. А майстэрства пісьменніка якраз і

выяўляецца ва ўмелым рацыянальным падборы і падачы такой інфармацыі ў мастацкім тэксце.

Пісьменнікі, адбіраючы анамастычны матэрыял для канкрэтнага твора, выяўляюць сваю творчую індывідуальнасць, манеру выкладання матэрыялу, свае спосабы ўвядзення самых розных найменняў у мастацкі тэкст. У творах У. Караткевіча засведчана мноства самабытных беларускіх уласных найменняў, што з'яўляецца адметным для яго творчай манеры, да якіх пісьменнік прыводзіць самыя разнастайныя лінгвістычныя, этнаграфічныя каментарыі і тлумачэнні, выкліканыя тым, што такія назвы па розных абставінах на працягу гісторыі скажаюцца, забываюцца, у іх нярэдка вылушчваецца нацыянальная спецыфіка, рэгіянальная адметнасць, непаўторнасць, самабытнасць і інш.

У нарысе “Зямля пад белымі крыламі” Уладзімір Караткевіч выкарыстоўвае некалькі спосабаў увядзення анамастычнай лексікі ў мастацкі тэкст. Гэта:

1. Спосаб непасрэднага тлумачэння:

а) пісьменнік указвае месцазнаходжанне тапанімічнага аб'екта адносна іншых, больш вядомых на Беларусі тапанімічных аб'ектаў, іх назваў. Гэта адзін з пашыраных спосабаў у беларускай мастацкай літаратуры: Чарнявых сярод беларусаў няшмат. Найчасцей яны сустракаюцца ў Палессі, на поўдзень ад Прыпяці і чамусьці пераважна сярод мужчын, ды ці яшчэ ў некаторых мясцінах на Гродзеншчыне [1, 64]; На паўночны ўсход ад Нарачы, у раёне Дунілавіч, Шаркоўшчыны, Глубокага, даўгалетніх больш, чым у Абхазіі, пад Ачамчырамі [1, 65]; У 1828 годзе паўстала супраць пана мястэчка Крошын ля Баранавіч [1, 144]; Паходзіў будучы паэт з фальварка Мурагі ля возера Няшчэрда на поўначы Беларусі (Расонскі раён) [1, 145];

б) пісьменнік указвае месцазнаходжанне тапанімічнага аб'екта, не ўжываючы сучасныя назвы адміністрацыйных адзінак (цэнтраў) – раёнаў, абласцей, паселішчаў, а выкарыстоўвае традыцыйныя, усталяваныя стагоддзямі, для пэўнага рэгіёна мясцовыя назвы-ўдакладненні: А вось мінулым летам лёс закінуў нашу экспедыцыю ў вёску Дастоева, на поўнач ад Янава Палескага [1, 148];

в) часам тлумачэнне-ўдакладненне (тапонім) бярэцца ў дужкі: На чале дэмакратычнага крыла паўстання стаў рэвалюцыйны дэмакрат, палкі патрыёт, публіцыст, выдавец падпольнай беларускай газеты "Мужыцкая праўда", паэт Кастусь Каліноўскі (1838 г., Мастоўляны – 10 сакавіка 1864 г., Вільня) [1, 153].

г) радзей пісьменнік ўказвае ў дужках назву паселішча, выкарыстоўваючы ў якасці ўдакладнення афіцыйныя назвы прадпрыемстваў, калгасаў, саўгасаў і іншых устаноў, размешчаных у паселішчы: Жылыя дамы па бульвару Талбухіна ў Мінску і праект забудовы Волатава ў Гомелі, будоўлі на беразе Мухаўца ў Брэсце і жылыя дамы крывалінейнай канфігурацыі ў мікрараёне “Усход-1”, Палац спорту ў Мінску і пансіянат (а

таксама і гасцініца “Юнацтва”) на беразе Мінскага мора. А паглядзіце, як зручна дзецям у дзіцячым садзе па Слясарнай вуліцы (Мінск). Тут табе і светлыя пакоі, і веранды, і нешта накшталт старадаўняй крэпасці для гульняў. А кінатэатры (“Кастрычнік”, “Партызан” і “Піянер” у Мінску, “Кастрычнік” у Магілёве-2, “Імя Калініна” у Гомелі)! [1, 190].

Карыстаючыся спосабам непасрэднага тлумачэння, пісьменнікі, пішучы пра Беларусь, шырока ўжываюць найменні тыпу Віленшчына, Міншчына, Століншчына, Случчына, Могілёўшчына – традыцыйныя беларускія назвы для абазначэння мясцовасцей, што прылягаюць да дамінуючага ў рэгіёне паселішча. Гэта цяпер вельмі адметная (на фоне ўсходнеславянскай анамастыкі) і спецыфічная рыса беларускай тапанімікі, што нярэдка падкрэсліваецца пісьменнікамі: Нарадзіўся ён у сям’і дробнага шляхціца ў фальварку Свіраны на Віленшчыне [1, 152], Дзесяткі вёсак, дзе дагэтуль, як недзе на Магілёўшчыне, побач з рускай і ўкраінскай гучыць беларуская мова і вісяць беларускія ручнікі [1, 159], Ёсць, праўда, і вялікія вёскі, двароў на 1500, такія, як Рубель на Століншчыне. Але іх мала, напэўна, некалькі соцень, не больш [1, 13].

2. Спосаб пунктуацыйнага выдзялення.

Сутнасць яго заключаецца ў тым, што тапанімічная назва бярэцца ў двукоссе, для яе тлумачэння прыводзяцца іншыя словы-тапонімы, перыфразы, якія з’яўляюцца своеасаблівымі сінонімамі да названай тапанімічнай назвы: Высокі бераг Нёмана. Пры ўпадзенні ў яго Гараднічанкі, на мысе і ўзнік “Гарадзень”, або “Гародня” [1, 93]; Зраднік выдаў Каліноўскага. Квартал, заняты універсітэцкімі будынкамі ў Вільні, т. зв. “Святаянскія мury”, быў ачэплены некалькімі ротамі салдат і паліцыі [1, 153].

3. Спосаб лінгвістычнага тлумачэння тапанімічнай назвы:

а) ён носіць характар этымалагічнага ці словаўтваральнага каментарыя з выкарыстаннем інфармацыі з суседніх моў, мясцовых дыялектаў; нярэдка тапанімічныя назвы бяруцца ў двукоссе: Крывавыя берагі Нямігі даўно забраныя ў падземную трубу. Засталася толькі старая гандлёвая назва горада “Мінск”, а ў даўніну “Менск”, “Менск”, ад слова “мена”, “мяняць” [1, 76];

б) у асобных выпадках пісьменнік не тлумачаць паходжанне назвы, але ўскосна звяртае ўвагу чытача на яе этымалогію, адчуваючы, што той, хто будзе чытаць тэкст, здагадаецца, чаму народ выбраў такую назву: Рака з непрыгожаю назваю Смердзь ёсць, аднак адна з найпрыгажэйшых рэчак, якія мне даводзілася бачыць у маім жыцці [1, 14].

в) некаторыя часта ўжывальныя тапанімічныя назвы пісьменнік запісвае з малой літары, але засяроджвае ўвагу чытача на онімах і бярэ іх ў двукоссе, суправаджаючы этымалагічным каментарыем (найчасцей з выкарыстаннем не навуковага, а наіўнага народнага тлумачэння, якое бярэцца ў дужкі): Ідзеш па нашых землях, і вось паўсюль “шведскія камяні”, “шведскія сосны” пад Любчай [1, 134].

4. Спосаб апісання тапанімічнай назвы:

а) пры апісанні аўтар звычайна карыстаецца гістарычнымі, этнаграфічнымі, геаграфічнымі даведкамі і каментарыямі, часам змешчанымі ў дужках і аформленымі ўстаўнымі сказамі: Адразу ясна, што Панямонне атрымала сваю назву ад галоўнай сваёй ракі, у басейне якой яно ляжыць Нёман [1, 10]; Віцебск – гэта цяпер цалкам новы горад. Старых будынкаў засталася мала: некалькі палацаў, ратуша XVII ст. (цяпер у ёй добры гісторыка-краязнаўчы і мастацкі музей з багатай калекцыяй беларускага, рускага, заходняга і мясцовага, віцебскага жывапісу) [1, 84];

б) Некаторыя тапанімічныя назвы маюць свае кантэкстуальныя сінонімы-дублеты, перыфразы: ...Мінск. Горад-герой. Самы буйны з гарадоў Беларусі. Звыш мільёна насельніцтва [1, 76]; ПОЎДЗЕНЬ, АБО ПАЛЕССЕ дарэмна лічаць адной суцэльнай забалочанай нізінай. Ёсць, вядома, і гэта [1, с. 10]; Свята мастацтва, свята агню, песні, выдумкі, таленту, свята майстроў, бо Віцебск — месца майстроў [1, 82].

5. Спосаб атрыбуцыі, калі да вядомай афіцыйнай назвы прыводзяцца ўстарэлыя, забытыя па розных абставінах тапонімы-дублеты. Такім чынам, расшыраецца ўяўленне чытача пра сам аб'ект і яго назвы: Або Князь-возера, якое цяпер невядома чаму называюць Чырвоным. Гэта на Палессі, паўночнай Турава [1, с. 45].

Такім чынам, апісаньня спосабы ўвядзення пісьменнікам тапанімічных назваў у мастацкі тэкст сведчаць, што У.Караткевіч зарэкамендаваў сябе як выдатны майстар мастацкага слова, які творча развіваў лепшыя традыцыі беларускай мастацкай прозы, публіцыстыкі. Прыведзеныя фрагменты з нарыса пісьменніка пераконваюць, што ён ўмела з вялікай эфектыўнасцю насыціў свой нарыс самымі рознымі ўласнымі назвамі, арыгінальна ўводзіў іх у кантэкст, забяспечваючы такія найменні разнастайнымі каментарыямі і ўдакладненнямі, ствараючы запамінальныя шматпланавыя мастацкія палотны, выяўляючы як мастак і даследчык выдатнае веданне набыткаў матэрыяльнай і духоўнай культуры беларусаў і іншых народаў, што жывуць на Беларусі...

Літаратура

1. Караткевіч, У. С. Зямля пад белымі крыламі : Нарыс: для сярэд. і ст. шк. узросту / У. С. Караткевіч. — 2-е выд. — Мінск : Народная асвета, 1992. — 192 с.

ЗМЕСТ

ПРАДМОВА.....	стр. 1
<i>Сузько А. У.</i> ВОБРАЗ РАДЗІМЫ І ЯГО МАСТАЦКАЕ ЎВАСАБЛЕННЕ У ПАЭЗІІ МАКСІМА ТАНКА.....	стр. 2
<i>Сузько А. У.</i> ДУХОЎНА-МАРАЛЬНЫ ЗМЕСТ ПРЫКАЗАК І ПРЫМАВАК У ТВОРЧЫМ ВЫЯЎЛЕННІ М. ТАНКА І А. ВЯРЦІНСКАГА.....	стр. 6
<i>Шаўчэнка В. П., Шаўчэнка М. М.</i> ПЕДАГАГІЧНАЯ ЗНАЧНАСЦЬ МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ Ў ДУХОЎНА - МАРАЛЬНЫМ ВЫХАВАННІ ШКОЛЬНІКАЎ.....	стр. 11
<i>Шаўчэнка В. П., Шаўчэнка М. М.</i> ФАРМІРАВАННЕ ГІСТАРЫЧНАЙ ПАМЯЦІ ВУЧНЯЎ НА ЎРОКАХ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ І ЛІТАРАТУРЫ Ў СЯРЭДНЯЙ ШКОЛЕ.....	стр. 15
<i>Шур В. В.</i> СПАСАБЫ ЎВЯДЗЕННЯ АНАМАСТЫЧНЫХ АДЗІНАК У МАСТАЦКІ ТЭКСТ (НА МАТЭРЫЯЛЕ НАРЫСА УЛАДЗІМІРА КАРАТКЕВІЧА “ЗЯМЛЯ ПАД БЕЛЫМІ КРЫЛАМІ”).....	стр. 22